

LITERÁRNĚVĚDNÉ SMĚRY A ŠKOLY

Pozitivismus

- od pol. 19 let vzkvétal kult exaktních a přírodních věd, což mj. vyústilo v úsilí o aplikaci jejich metod na vědu o literatuře
- klíčový vliv mělo dílo Augusta Comta (francouzského matematika, filozofa a sociologa)
- důraz na poznání „pozitivních“ faktů a na jejich genetické objasnění (jde o rekonstrukci souvislostí)
- přenášení tezí a hypotéz biologie a fyziky na oblast literatury (k metodám viz dále)
- základem pozitivistické vědy byl kritický obrat proti teologii a metafyzice > předmětem vědeckého poznání jsou jen pozorovatelné věci, p. v. hledá vnitřní zákony jevů
- pro literární vědu to znamená odvozování literárních textů z faktorů, které je podmiňují > důraz na poznání života autora a na studium pramenů: literárnímu textu lze porozumět jen tehdy, vysvětlíme-li jej na základě autorova životopisu
- hlavní teze pozitivistické literární vědy = bezprostřední podmíněčný vztah (tj. příčinná souvislost) mezi spisovatelovým životem a dílem (stejně tak to funguje mezi dílem a díly staršími)
- pozitivistická věda tedy považuje text za přiměřeně pochopený, pokud ve čtenáři vyvolal tytéž asociační představy, jaké chtěl vyvolat autor (důležité je „co chtěl básník říci“)

Metoda sociologická

- = aplikace přírodovědných hledisek, která pozitivismus aplikoval na celé sociální dění, také na literaturu
- literární dílo = společenský fakt determinovaný třemi základními příčinami: rasou (vrozená fyziologie a dědičné sklony), prostředím (přírodním a sociálním) a momentem (dobová situace, v níž dílo vzniklo, souvislost s předchozími díly)
 - poznání literárního díla je ztotožněno s objasněním jeho determinujících příčin; sociologické zákony řídí literární dílo stejně jako jiná fakta společenského života

Metoda biologická

- = aplikace hledisek přírodních věd (konkrétně biologie) na literaturu (Darwinova teorie vývoje druhů)
- literární dílo nebo vývoj jednotlivých žánrů jako analogie živého organismu

Genealogická metoda (zvaná též vlivologie)

- = uplatňování genetického a evolučního hlediska ve sledování a objasňování souvislostí literárního díla s jinými uměleckými díly

Geografická metoda

- = pojetí literárního díla jako specifického produktu jisté země či zeměpisné oblasti

Biografická metoda (biografismus)

- = metoda založená na přesvědčení, že hlavním a rozhodujícím momentem tvorby i literárního díla je osobnost autora a jeho život
- detailní znalost autorova života má napomoci lepšímu pochopení díla a naopak z díla se usuzuje na život autora (zejm. u anonymních děl nebo tam, kde jsou problémy s autorstvím)

V současné době se pojmu pozitivismus užívá v pejorativním smyslu slova jako označení tendencí určitého oboru: nedostatek teorie, sbírání pouhých faktů, absence metodické reflexe.

Ruský formalismus

- počátek 20. stol. (1. fáze = 1915–1920; 2. fáze = 1921–1926; posl. fáze = 1927–1930)
- představitelé: Viktor Šklovskij, Boris Ejchenbaum, Jurij Tyňanov, Vladimir Propp, Roman Jakobson, Michail Bachtin
- propojení lingvistiky a literární vědy – r. f. stojí na počátku vývoje lingvistické poetiky
- vliv strukturální lingvistiky Ferdinanda de Saussura
- opomíjení mimoliterárních faktorů (sociálně-historický kontext)
- základní materiál umělecké literatury = slovo, jazyk > ruští formalisté zkoumali možnosti jeho aktualizovaného využití v díle, tj. zkoumali poetický jazyk, nikoli jednotlivá literární díla; zaměřili se na strukturní zákonitosti
- v 1. r. f. byl podniknut pokus oddělit od sebe literární a neliterární texty > dichotomie: jazyk praktický (tj. hovorový, běžný, „normální“) x jazyk básnický
- klíčová otázka 2. fáze r. f.: jak se text „dělá“ – Šklovskij v této souvislosti zavedl pojem *fabule* (= výchozí jazykový materiál) a *syžet* (jeho literární struktura)
- ruští formalisté zavrhnou tradiční protiklad obsah x forma
- estetická skutečnost literárního díla (jeho literárnost) je dána jednotnou příznakovou organizací slovesného materiálu
- hlavní předměty výzkumu: zvuk, rytmus, stavba verše
- přínos v poetice, versologii, teorii prózy, genologii, folkloristice
- nebezpečí – vzdalování se samotné podstatě literatury jako umění
- r. f. měl určující vliv na český strukturalismus, a to prostřednictvím Romana Jakobsona – patřil k zakladatelům Pražského lingvistického kroužku > vytvořil užší vztah mezi rus. formalisty a pražskými strukturalisty
- z formalismu vychází např. slavná práce Vladimira Proppa *Morfologie pohádky*
- na sklonku 20. let čelil formalismus ostré kritice především ze strany marxistické literární teorie kvůli svému odhlížení od mimoliterárních faktorů při studiu literárního jazyka/díla

Marxistická literární teorie

- více rozdílných teoretických proudů s vazbou na Marxovu materialistickou filozofii, jejíž součástí je pohled na dějiny jako na sled bojů o kontrolu nad materiálními základy existence; pro m. l. t. je proto absurdní zkoumat literaturu izolovaně, bez ohledu na základní materiální podmínky
- literatura je tzv. oblastí nadstavby > jedna z rozhodujících otázek m. l. t. je: jak úzká je spojitost mezi základnou (zajištění materiálních základů existence, výrobní vztahy) a nadstavbou (literaturou)
- důležitým souvisejícím aspektem je úloha ideologie ve vztahu mezi základnou a nadstavbou – otázka objektivního (= ideologií nezátíženého) poznávání reality
- v rámci m. l. t. v zemích bývalého sovětského bloku figurovala strana jako nositelka proletářského třídního uvědomění – schopnost rozpoznat objektivní materiální podmínky
- v českém prostředí měla m. l. t. největší vliv v meziválečné době, po r. 1948 se dostala do područí ideologie, stala se směrnicí, s níž se povinně musel vypořádat každý myslitel, i jinak orientovaný

MED09 Úvod do teorie literatury

- na různé, především západní (v opozici k literární teorii v bývalém sovětském bloku) marxistické proudy měly vliv další koncepce, jako např. strukturalismus, psychoanalýza či feministická literární teorie (např. Terry Eagleton připisuje zásadní úlohu sexualitě > práce, sexualita a sociální interakce = výchozí body pro analýzu objektivních potřeb)

Strukturalismus

- vznikl ve 20. letech 20. stol. v Praze
- částečně navazuje na ruský formalismus, ale především je inspirován Ferdinandem de Saussurem > je to tedy další ze škol propojujících lingvistiku s literární vědou
- metoda vycházející z předpokladu, že umělecké dílo je strukturní celek, jenž je více než pouhý součet jeho prvků, neboť je řízen vlastním vnitřním řádem

Ferdinand de Saussure

- jeho posmrtně vydané dílo *Kurs obecné lingvistiky* (1916) = základ moderní lingvistiky
- *langue* = jazykový systém x *parole* = jazyk aktualizovaný v konkrétním mluvním aktu
- jazykový znak se skládá ze dvou složek, které jsou spolu konvenčně propojené:
 - signifiant* = označující (výrazová rovina: zvuková nebo grafická podoba)
 - signifié* = označovaný (obsahová rovina: představa či pojem)

Literární dílo jako znak

- jednotlivé slovo je znak, jeho povaha a hodnota nevyplývá z jeho vztahu ke skutečnosti (mimojazykové realitě), ale z jeho postavení v mechanismu vztahů jazykového systému
- z toho vychází pojetí uměleckého (literárního) díla jako autonomního znakového útvaru, který nemá být chápán jako výraz osobnosti autora ani jako obraz mimoliterární skutečnosti: tento model rozvinuli pražští strukturalisté (zejm. Mukařovský a Jakobson)
- na literárním díle zajímala strukturalisty specificky estetická kompozice systému jazykových znaků – tato odchylka od běžné normy se stala kritériem pro literaturu, z kompozice uměleckého díla vzniká jeho estetický znak
- strukturalisté se snaží popsat celek vztahů, které spojují prvky jednoho systému; příznačné je abstrahování od individuálnosti, jedinečnosti a nahodilosti, které nelze systematizovat
- jedná se o dílocentricky orientovanou textovou kritiku (dílocentrická interpretace) = jeden z hlavních rozdílů oproti formalismu
- Pražský lingvistický kroužek: rozlišil základní funkční styly: prostě sdělovací (hovorový); publicistický; odborný; umělecký
- další důležitý impulz = francouzský antropolog a filozof Claude Lévis Strauss – věnoval se strukturální analýze mytických příběhů jako znakových systémů (aplikoval strukturalismus na etnografii a spolu s Jakobsonem na literaturu)
- strukturalismus se dále rozvíjel především ve Francii, ale i v anglosaském světě, kde měl vliv na tzv. Novou kritiku (New criticism)
- světový strukturalismus bývá kritizován především za to, že se nezajímá o osobu autora (kreativní individuum)
- na strukturalismus navazovali poststrukturalisté (Roland Barthes, Jacques Derrida, Gérard Genette a mnozí další)

New criticism (Nová kritika)

- základy v Anglii, systematika v Americe, nejdůležitější směr americké literární teorie a kritiky 20. stol. (koncipován ve 30. a 40. letech)
- s formalismem a strukturalismem spojuje Novou kritiku hlubší zájem o znakovou povahu uměleckého díla a důraz na autonomii literatury
- stejně jako strukturalismus představuje dílocentrickou teorii
- na rozdíl od formalismu a strukturalismu, kde se pracuje s dichotomií praktického a básnického jazyka, vychází nová kritika z odlišnosti poezie (komunikativně neúčelná, má zvláštní hodnotu emocionálního jazyka) a vědy (dominuje referenčnost)
- denotativní jazyk vědy (co nejpřesnější vystižení sdělení, jeden pojem jasně označuje jeden předmět / skutečnost) x konotativní jazyk literatury (sekundární významy, inklinace k polysémii – víceznačnost, významová labilita básnických prostředků)
- zaměřovala se více na poezii než prózu, v próze: problematika vypravěče
- víceznačnost (ambiguita, polysémie) je rozhodujícím kritériem estetické kvality textu
- menší zájem o lingvistiku, kritika Saussura
- neoficiální teoretický manifest Nové kritiky:
René Wellek – Austin Warren, *Teorie literatury (A Theory of Literature)*

Základní principy literární teorie Nové kritiky:

1. koncentrace na text jako na objekt (dílocentrická škola)
 - kritik se má zaměřit na objektivní struktury textu
 - historický kontext je považován za málo důležitý, ale není zcela přehlížen jako ve strukturalismu; do značné míry se odhlíží od intencí autora a subjektivních reakcí čtenáře (W. K. Wimsatt + M. Beardsley: koncept *intentional fallacy* = přesvědčení, že záměry autora nejsou spolehlivým vodítkem při interpretaci díla; *affective fallacy* = přesvědčení, že dílo nelze hodnotit na základě jeho emocionálního účinku na čtenáře)
 2. close reading
 - = pečlivé čtení pátrající po všech významových odstínech a jazykových efektech textu
 3. hledání víceznačnosti
 4. zdůrazňování jednoty v různorodosti
 - hledání principů, které různorodé prvky díla svedou dohromady do vyšší jednoty (např. určitá postava, jednotné dějiště nebo leitmotiv)
- N. k. odhlíží od faktorů historicko-sociálních, biografických a psychologických, omezuje se na otázky kontextu, víceznačnosti a významových posunů slov
 - N. k. se staví proti kritickému impresionismu: kritické hodnocení musí vyjadřovat nikoliv individuální psychologický dojem, nýbrž objektivní soud
 - nejlépe se hodí na analýzu lyriky, především takové, která hodně pracuje s metaforou a symbolem (metafyzičtí básníci 17. století nebo moderní poezie); v oblasti narativní literatury byly zkoumány především krátké, moderní psychologické, impresionistické a symbolické texty; v oblasti dramatu W. Shakespeare > to vedlo k vytvoření literárního kánonu (později kritizováno jako svazující a tradičně orientované)
 - N. k. bylo vytýkáno, že přehlíží děj, postavy a faktory specifické pro jednotlivé žánry, že

MED09 Úvod do teorie literatury

zanedbává čtenáře atd.; někteří jí vytýkali, že přehnaně zdůrazňuje otevřenost a mnohoznačnost literatury, jiní zase, že ji dostatečně nevnímá

Fenomenologická literární věda

– zahrnuje takové pohledy na literaturu, které se orientují na metodické postupy filozofie

Edmunda Husserla (†1939): teorie vědomí a zkušeností

– Husserlovi hlavní pokračovatelé: Martin Heidegger a Jean-Paul Sartre

– f. l. v. chápe literární dílo jako ryzí fakt vědomí

Husserlova filozofie

– má za cíl objasňovat vědomí člověka o sobě samém a o světě

– východisky jsou pojmy vědomí, zkušenost a prožitek

– je založena na zpochybnění názoru, že předměty existují ve vnějším světě nezávisle na nás a že naše poznatky o nich jsou víceméně spolehlivé = zpochybnění tzv. zdravého rozumu

– Husserl tvrdí, že nezávislou existencí čehokoliv si být jisti nemůžeme; jediné, čím si můžeme být jistí a o čem můžeme s jistotou hovořit, je to, jak se věci jeví (φαινόμενον) našemu vědomí > fenomenologie = věda o čistých fenoménech (jak se věci jeví jakožto fenomény vědomí)

– f. l. věda aplikuje fenomenologickou metodu na literární díla

– typické je odhlížení od historického kontextu díla, autora, podmínek vzniku a čtenáře

– prostředkem k interpretaci textů je jejich soustředěné čtení, nezasažené jakýmkoli vlivem zvenčí, výhradní koncentrace na text (srov. novokritické *close reading*)

– text = ztělesnění autorova vědomí: jednotlivým prvkem, tedy tím, co dělá z textu komplexní celek, je autorova mysl; abychom ji však poznali a pochopili, neodkazujeme k autorově biografii, nýbrž k aspektům autorova vědomí, které se projevují v textu > hledání „hlubinných struktur“ mysli – nalézají se v opětovně se vynořujících tématech a metaforice

Literatura z fenomenologického hlediska

1. výraz autorova vědomí – ontologie (učení o bytí) díla

2. spouštěč aktů vnímání při procesu čtení – fenomenologie estetické zkušenosti > z ní vycházela tzv. recepční estetika (60. léta 20. stol.) = směr literární vědy, který se zaměřuje na působení literárního díla na čtenáře (text se kompletuje až v procesu čtení v interakci se čtenářem a v úplnosti vzniká jen v procesu konkretizace); hlavní představitelé: Roman Ingarden, Wolfgang Iser, Hans Robert Jauss

3. zobrazení zkušenostních struktur přirozeného světa

– tzv. ženevská škola – asi nejdůležitější literárněteoretická skupina vycházející z fenomenologie: koncentruje se na vztah autora a textu a do značné míry opomíjí kontext (vliv fenomenologického zření podstaty – snahy proniknout k „věci samotné“), klade důraz na tematologii (cílem je rozbor témat, která se v literárních dílech opakují)

– jiné směry se zaměřily na vztah textu a čtenáře (fenomenologie estetické zkušenosti)

Poststrukturalismus

- spíše skupina proudů než jeden homogenní proud
- p. se rozvinul zejm. ve Francii v rámci malé skupiny skupina *Tel Quel* (= malá skupina intelektuálů, kteří působili v Paříži a vydávali stejnojmenný časopis) od konce 60. let do 80. let 20. století (vrchol mezinárodní recepce p. byl v 80. letech)
- charakteristický je návrat k saussurovské teorii znaku, tj. opětovné přiblížení literární vědy a lingvistiky > pro p. je typická interdisciplinarita
- typické je také sbližování s dalšími filozofickými a literárněvědnými směry, třeba s psychoanalýzou, feminismem ...
- jde o komplexní revizi a nové definování strukturalismu

Jacques Derrida: metoda dekonstrukce

- jedná se o patrně nejvýznamnější směr poststrukturalismu
- dekonstrukcionismus (proud 70. a 80. let 20. stol.) je především filozofickou reakcí na „absolutizaci textu“ a hierarchizaci významů, jež do francouzské literární kritiky vnesl strukturalismus a sémiotika
- dekonstrukce odkazuje na skutečnost, že jazykové znaky není možné jednoznačně určit ani je sémanticky vymezit; je si vědoma toho, že množství významů textu je potenciálně nekonečné a že žádný text neunikne vlastním vnitřním rozporům
- klasický strukturalismus pracuje s binárními opozicemi (dvojice protikladů: muž – žena, centrální – periferní, přijatelné – nepřijatelné)
- Jacques Derrida tvrdil, že zmiňované opozice, a především kladení přísných hranic mezi ně, představuje optiku typickou pro ideologie (jedn. kultury, rasy, třídy či pohlaví využívají těchto protikladů k ospravedlňování své kulturní nadvlády)
- snaha dekonstrukce = osvobodit myšlení od zaběhaných způsobů uvažování ; analyzovat texty tak, aby se opozice rozvolnily, ukázat, že první člen antiteze je vždy skrytě přítomen v druhém, ukázat, jak se opozice převrací a hroutí, jak vytlačují na okraj textu detaily, jež by se proti nim mohly obrátit a škodit jim > snaha analyzovat texty až do odhalení jejich skrytých potlačených předpokladů
- dekonstruktivní technika spočívá v uchopení zdánlivě periferního fragmentu díla (opakující se termín, náhodná aluze) a jeho rozvádění až do bodu, kdy hrozí demontáž pozic ovládajících text jako celek > záměrem je ukázat, jak texty uvádějí do rozpaků vlastní závazné logické systémy
- dekonstrukce se zaměřuje na místa, kde se texty „zadržávají“, samy sobě protičeí

Psychoanalytická literární teorie

- vychází z učení **Sigmunda Freuda** a používá psychoanalýzu jako metodu interpretace
- Freud se narodil na Moravě (v Příboře) v německy mluvící židovské rodině
- hlavní úlohu v lidské psychice přisuzuje sexuálnímu pudu (oidipovský komplex = milostný vztah syna k matce, syndrom ženské „kastrace“ – každá žena nevědomě mužům závidí jejich přirození)
- Freud dělí psychiku na vědomí, předvědomí (zapomenuté, ale vybavitelné součásti) a

MED09 Úvod do teorie literatury

nevědomí = nejrozsáhlejší a vědomí nepřístupná část psychiky: představuje změt' neorganizovaných představ, přání, obav, zkrslených obrazů skutečnosti; do nevědomí jsou vytěsněny myšlenky a city, které by pro člověka byly příliš zraňující, kdyby si je uvědomil, nebo ponižující, budily by pocity úzkosti nebo viny; to, co je nevědomé, má stálou tendenci stát se vědomým a psychika musí vynakládat energii, aby se tomu tak nestalo

– 3 základní složky osobnosti člověka:

id (ono) = je iracionální a nevědomé; jeho cílem je uspokojení svých přání – princip slasti

ego (já) = řídí se principem reality; je racionální, vědomé i předvědomé, zvažuje činy a jejich následky; vzniká v průběhu vývoje interakcí s vnějším světem; přání id uspokojuje vhodným způsobem a ve vhodnou chvíli

superego (nadjá) = vzniká v průběhu socializace, působí vědomě i nevědomě – rodí se z konfliktů dítěte s autoritou; obsahuje omezení, zákazy a příkazy ukládané dítěti rodiči a dalšími autoritami > je zdrojem pocitu viny = je to moralizující síla v člověku; jednou částí je svědomí a druhou ideální ego, které usiluje o dokonalost

– vývoj osobnosti podle Freuda:

a) orální stadium = 1. rok života: zdrojem uspokojení dítěte je stimulace v oblasti úst

b) anální stadium = 2. a 3. rok života: zdrojem uspokojení dítěte je *anus*

c) falické stadium = 4. rok života (časné genitální stadium)
> oidipovský komplex = incestní přání syna vůči matce
> Elektiin komplex = incestní přání dcery vůči otci

d) stadium latence = od 5-ti let do začátku dospívání (sexuální tužby ustupují do pozadí)

e) stadium genitální = od 11 nebo 12 let, navazuje na falické stadium: období, kdy člověk může žít sexuálním životem

Psychoanalytická literární věda se zaměřuje na:

- obsah – podává výklad o nevědomé motivaci postav či o psychoanalytickém významu popisovaných předmětů či událostí
- autora – snaží se o jeho psychoanalýzu (text = symptom autorova individuálního nevědomí; autorovy neurózy a traumata se projevují ve vracejících se figurách a tropech)

Tzv. archetypální kritika

– vychází z teorií **Carla Gustava Junga** (švýcarský psycholog a psychoterapeut) a jeho hlubinné (analytické) psychologie

– Jung předpokládá existenci tzv. kolektivního nevědomí, jehož součástí jsou tzv. archetypy = psychické predispozice, personifikované společné vzorce chápání skutečnosti a složky lidské osobnosti > symboly a obrazy, které jsou společné všem lidem (např. otec, matka, nebo určitá situace apod.)

– archetypální kritika se pokouší v literatuře najít a popsat tyto opakující se vzory jednání, typy a motivy, které jsou společné všem kulturám a historickým obdobím – jako archetypy kolektivního nevědomí

– velmi vhodná pro zkoumání archetypů je antická mytologie (Jung, Karl Kerényi) nebo také pohádky (Marie-Louise von Franz)

Feministická literární věda

- nejedná se o jednotnou teorii, ale o více proudů – jednotící myšlenka = kritika a revize mužského jednostranného náhledu na literaturu
- ve svých počátcích spojena s politicky orientovaným ženským hnutím z konce 60. let
- zpočátku se feministky věnovaly analýze a kritice (stereotypního) zobrazování žen v literárních dílech > dospěly ke zjištění, že díla literárního kánonu jsou převážně poznamenána mizogynií > odtud vzniká otázka: jak tato skutečnost ovlivňuje ženskou recepci těchto textů, tj. dilema ženy-čtenářky, která je při četbě nucena přijímat mužskou optiku autora, a tím pádem přijímat méněcenné postavení
- kritika a revize literárního kánonu, který je utvářen v duchu mužských hodnotových soudů
- další oblast zájmu: role žen jako autorek
- otázka, zda je oprávněné budovat ženský literární kánon, zda by to přispělo k odstranění patriarchálních struktur – problém je v tom, že separatismus „ženských studií“ v podstatě stvrzuje etablovaný patriarchální (falocentrický) řád
- f. l. v. má různá specifika v různých zemích